

تأثیر عفو و گذشت بر سلامت خانواده و اجتماع

آرزو کمالی سنجولی^۱

چکیده

این مقاله با هدف شناسایی تأثیر عفو و گذشت بر سلامت خانواده و اجتماع تنظیم و در آن تلاش گردیده تا به این سوال پاسخ داده شود که عفو و گذشت چه تأثیری بر سلامت خانواده و اجتماع دارد؟ این تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی می‌باشد و روش به کار رفته در آن کتابخانه‌ای بوده است. ابزار به کار رفته در جهت جمع‌آوری داده‌ها، فیش و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است. از مهم‌ترین نتایج این مطالعه می‌توان به این مسئله پرداخت که عفو و گذشت در تربیت تأثیر به‌سزایی دارد؛ زیرا توسل به خشونت و زور ساختار عقیدتی و فکری اشخاص را دگرگون نمی‌سازد؛ بلکه مربی آگاه با نرم‌خویی و مدارا از عواطف و احساسات برای تغییر نگرش‌ها و اصلاح رفتار کمک می‌گیرد. از سوی دیگر عفو و گذشت آثار فراوانی برای سلامت خانواده و جامعه دارند؛ از جمله تأثیراتی که عفو و گذشت بر سلامت خانواده می‌گذارد شامل این موارد می‌باشد: آرمزش گناهان و افزایش ایمان، صفا، صمیمیت و سرافرازی، تهذیب نفس، آرامش فرد و خانواده، زدودن کینه، فزونی عزت، طول عمر. همچنین می‌توان تبدیل دشمنی به دوستی، سیره معصومین، محبوبیت، امنیت، جذب افراد به دین را از آثار عفو بر سلامت اجتماع برشمرد.

کلیدواژگان: اجتماع، خانواده، سلامت، عفو، گذشت

^۱- طلبه سطح دو حوزه علمیه کوثر(س) علی‌آبادکتول

مقدمه

در سوره مبارکه فتح آیه ۴ آمده است: «خداوند هموست که آرامش را در دل‌های مومنان نازل می‌کند.» اعتقادات اسلامی نقش ویژه‌ای در زندگی مسلمانان دارد، بر مبنای تعالیم اسلام راهی را در برابر افراد قرار داده است که بهترین‌ها در دنیا و آخرت را برای پیروان آن رقم بزنند.

باستناد آیات قرآن کریم همچون سوره‌های رعد آیه ۲۸، انعام آیه ۸۲، فصلت آیه ۳۰ و طه آیه ۱۲۴ می‌توان بیان داشت که ایمان به خدا و پیروی از آیین اسلام عامل بازدارنده بسیاری از بیماری‌های روانی و تامین کننده سلامت روانی است. بسیاری از متفکران و نویسندگان اسلامی (مانند آیت الله مطهری، نجاتی، ابن قیم، علامه طباطبایی، جعفری و) این نظر را که ایمان به خدا و پایبندی به اعتقادات اسلامی تامین کننده آرامش انسان است را قبول دارند.

عفو و گذشت از فضایل اخلاقی است که در ادیان توحیدی و دین مقدس اسلام بر اهمیت آن تاکید شده است. از این رو این موضوع مهم تاثیر بسزایی در تامین سلامت خانواده و اجتماع دارد زیرا عفو و گذشت موجب می‌شود آدمی چشم بر بسیاری از خطاهای هم نوعان خود ببندد و خطای آنان را نادیده بگیرد؛ که این مسئله خود باعث از بین رفتن بسیاری از رزائل اخلاقی چه در خانواده و چه در اجتماع می‌شود. زیرا اگر از طرفی به این مسئله بی‌توجهی شود، جامعه‌ای به وجود خواهد که مردمان آن مدام در پی انتقام‌جویی و صدمه زدن به یکدیگر هستند.

درباره پیشینه موضوع باید به این نکته اشاره کرد که تاکنون هیچ اثری مشابه با موضوع مقاله حاضر نگاشته نشده است لکن میتوان به آثار مرتبط اشاره نمود همچون «عفو و گذشت، گذشت راه تسلط بر دل‌ها، پاداش عفوکنندگان» اثر صادق لیرانی، مقاله دیگری با عنوان «عفو و گذشت، تحکیم بنیان خانواده» اثر سید وحید نجاتی نگاشته یافته است، مقاله‌ای با موضوع «بررسی رابطه عفو و گذشت و سلامت روانی» به اهتمام محمد وحیدی نژاد نگارش یافته است. هر یک از آثار فوق به قسمتی از بحث عفو و گذشت پرداخته‌اند، بنابراین وجه تمایز مقاله حاضر نسبت به آثار مشابه خود از این جهت است به طور کامل به بحث آثار عفو و گذشت بر سلامت خانواده و اجتماع اشاره دقیق نموده است از این نظر می‌توان گفت اثر حاضر دارای نوآوری می‌باشد.

سوال اصلی این پژوهش را باید اینگونه مطرح نمود که عفو و گذشت چه تاثیری بر سلامت خانواده و اجتماع دارد؟ هدف نگارنده در این اثر این است که با استفاده از روش توصیفی به بررسی آثار عفو و گذشت بر سلامت خانواده و اجتماع بپردازد.

عفو و بخشش، یعنی روح گذشت از کوتاهی دیگران و نادیده گرفتن خطاهای آنان، نمونه‌ای از اخلاق نیک و بزرگی روح و نیز از آداب معاشرت است؛ زیرا در زندگی کمتر کسی دیده می‌شود که حقی از او تباه نشده و دیگران حرمت او را نشکسته باشند.

شرط پایداری زندگی اجتماعی نیز عفو و گذشت است. اگر همه مردم در گرفتن حقوق خویش دقیق و جدی باشند و از کوچک‌ترین لغزش دیگران چشم نپوشند، زندگی، بسیار تلخ خواهد شد و روح صفا و صمیمیت به کلی رخت برخواهد بست.

ازاین رو، خداوند عالم در قرآن به ما دستور «عفو» و «صفح» داده است؛ «وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا»^۱ عفو حالتی است که چنانچه انسان آن را داشته باشد، با وجود دیدن عیب‌ها و اشتباه‌های دیگران، از آن می‌گذرد، ولی اگر کسی صفح را داشته باشد، دارای سعه صدر می‌شود؛ در نتیجه، بدی‌ها، کاستی‌ها و خطاهای دیگران را هرگز نمی‌بیند. حضرت رسول(ص) به عتبه فرمود: «می‌خواهی تو را خبر دهم به افضل اخلاق اهل دنیا و آخرت؟ نزدیکی کن به هر که از تو دوری کند و بخشش کن بر کسی که تو را محروم سازد و گذشت کن از آن کسی که بر تو ظلم نماید.»^۲ و روایت می‌کنند که حضرت موسی(ع) عرض کرد: «پروردگارا! کدام یک از بندگان تو نزد تو عزیزترند؟» فرمود: «آن که در وقت قدرت و توانایی عفو نماید.»^۳

همین قدر فضل و شرافت برای عفو و بخشش کافی است که از نیکوترین صفات پروردگار است و در مقام ستایش، او را به این صفت زیبا یاد می‌کنند. امام زین العابدین(ع) در مناجات خود می‌گوید: «تویی که خود را به عفو و گذشت نام برده‌ای، پس در گذر از من.»^۴

بدیهی است گذشت و خطاپوشی، از ویژگی‌های نیکویی است که باید مرد و زن در کانون خانواده، پایبندی به آن‌ها با یکدیگر رفتار کنند، همچنان که این خصلت در سیره ائمه معصوم و انبیای الهی(ع)، جلوه تام دارد، آنان بسیار با گذشت و خطا پوشند نمونه‌هایی چون گذشت امام حسن مجتبی(ع) از مرد شامی و اکرام و اطعام او همچنین چشم‌پوشی حضرت یوسف(ع) از گناه برادرانش و زلیخا، سرمشقی است برای روندگان راه اولیای خدا، یوسف نبی(ع) از ستم بزرگی که برادرانش در حق او کردند، در اوج عزت و قدرت، با بزرگواری و جوانمردی گذشت کرد.

۱- سوره مبارکه نور، آیه ۲۲

۲- کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۱۰۷

۳- فیض کاشانی، محجه البیضاء، ج ۵، ص ۳۱۹

۴- صحیفه سجاده، دعای ۱۹

تأثیر مدارا در تربیت

از اثرهای عفو و مدارا، تأثیر آن در مقوله تربیت است بی‌گمان، رفتارهای خارجی، از نحوه نگرش و بینش اشخاص در مسائل مختلف برمی‌خیزد؛ از این رو، تلاش برای اصلاح رفتار دیگران، زمانی ثمربخش است که به اصلاح بینش و نگرش آنان منجر شود؛ چرا که صرف تغییر رفتار بر اثر اعمال فشار دیگران یا تقلید، تا زمانی که به تغییر نگرش و در نتیجه، تغییر حالت منتهی نشود، دوام و ثبات نمی‌یابد.

از سوی دیگر، توسل به خشونت و زور ساختار عقیدتی و فکری اشخاص را دگرگون نمی‌سازد؛ بنابراین، شیوه صحیح و مؤثر در این زمینه، به‌کارگیری تشویق، رفق و مدارا در روش‌های تربیتی است. مربی آگاه با نرم‌خویی و مدارا از عواطف و احساسات برای تغییر نگرش‌ها و اصلاح رفتار کمک می‌گیرد، رسول گرامی خدا(ص) در این باره می‌فرماید: «با معلم و متعلم خود به نرمی رفتار کنید.»^۱

جالب توجه است که در روایات برای اصلاح رفتار، بر اصلاح نگرش افراد از راه عفو و مدارا تأکید شده است. مردی از خدمتکاران خود نزد پیامبر(ص) شکایت برد؛ حضرت فرمود: «از آنان گذشت نما تا بدین وسیله، دل‌های آنان را اصلاح کنی.»^۲ استفاده از تنبیه به عنوان یک محرک آزاردهنده برای تغییر رفتار، تنها در مواردی کاملاً محدود و استثنایی به کار می‌رود که از راه محبت و رحمت نتوان به آن رسید.

امام علی(ع) در این باره می‌فرماید: «آن کس را که مدارای شایسته اصلاح نکند، مجازات مناسب وی را به راه آورد.»^۳ استفاده از شیوه رفق و مدارا در تربیت، به‌ویژه اعضای خانواده و کودکان، تأکید بیشتری شده است.

۱) رفق و مدارا در تربیت اعضای خانواده

بی‌گمان، انسان در قبال تربیت صحیح خانواده خویش مسئول است.^۴ تأکید قرآن کریم بر این است که در برابر رفتار نادرست آنان، نباید شدت عمل نشان داد، بلکه باید در عین قاطعیت در حفظ ارزش‌ها، از شیوه عفو، محبت و گذشت در امر تربیت استفاده کرد: «یا ایّها الذین آمنوا إنّ من أزواجکم و أولادکم عدوّاً لکم فاحذروهم و إنّ تعفوا و تصفحوا و تغفروا فإنّ الله غفور رحیم؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! بعضی از همسران و فرزندان

۱- مجلسی، بحارالانوار، ج ۲، ص ۶۲

۲- نوری، مستدرک الوسائل، ج ۹، ص ۷

۳- تمیمی آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ج ۱، ص ۳۵۹

۴- سوره مبارکه تحریم، آیه ۶

دشمنان شمايند، از آن‌ها بر حذر باشيد و اگر عفو كنيد و ببخشيد (خدا شما را مي‌بخشد) چرا كه خداوند بخشنده و مهربان است.^۱

بنابراين، در به‌كارگيري رفق و مدارا با اعضاي خانواده، دو نکته را بايد مد نظر داشت: اول اينكه عاطفه و احساسات يا اصرار زن و فرزند، آدمي را از مسير اطاعت الهي خارج نسازد؛ دوم اينكه در عين حال، از بدخلقي و خشونت پرهيز كرد و با ابزار عفو و مدارا، آنان را به اطاعت خدا رهنمون گردد.

در هر حال، در موارد خاصي كه در پيش گرفتن اين شيوه براي تربيت مؤثر نباشد، مي‌توان به طور محدود از تنبيه و قهر استفاده كرد؛ چنان كه در روايتي آمده است: مردى نزد رسول اكرم(ص) آمد و عرض كرد: «اى رسول خدا! خانواده‌ام نافرمانى مرا مي‌كنند، چگونه آنان را كيفر كنم؟» فرمود: «گذشت نما.» مرد عرب سخن خود را براي بار دوم تكرر كرد و حضرت همان پاسخ را داد. مرتبه سوم پيامبر فرمود: «اگر كيفر كردى، تنها به مقدار گناه كيفر كن...»^۲

(۲) رفق و مدارا در تربيت كودكان

طبع نازك و روحيه لطيف و احساس پاك كودكان، بيش از همه به برخوردهاى نرم و عاطفي نيازمند است. خشونت پدر و مادر و سختگيري‌هاى بي‌حساب، نفرين و دشنام و تنبيه بدنى كودك، خلاف شرع و عقل است و نتيجه آن، چيزى جز سوء تربيت فرزندان نيست. در مقابل، تحريك غريزه و حب ذات در آنان با تشويق و محبت، رفق و مدارا و دلگرمي دادن به آينده درخشان، از هر شيوه ديگري بهتر مي‌تواند در تربيت صحيح آنان مؤثر باشد.^۳ پيامبر اكرم(ص) نيز در اين باره مي‌فرمايند: «خدا رحمت كند كسى كه فرزندش را بر نيكوكارى‌اش يارى سازد؛ بدين شيوه كه از گناهش درگذرد و به درگاه خدا برايش دعا كند.»^۴

(۳) اولويت تشويق بر تنبيه

خشونت و تندى شايد براي مدتي، كودكان را به انجام دادن وظايف خود وادار كند، اما هيچ‌گاه از آن‌ها افرادى با شخصيت و بزرگ نمي‌سازد.^۵ ترس از تنبيه تنها از ارتكاب آشكار خلاف بازمي‌دارد، ولي گاهي به فريب دادن، دروغگويي و ريكاري نيز منجر مي‌شود.

۱- سوره مباركه تغابن، آيه ۱۴

۲- حرعائلي، وسائل الشيعه، ج ۱۸، ص ۵۸۲

۳- شاملو، بهداشت رواني، ص ۱۱۵

۴- مجلسي، بحارالانوار، ج ۱۰۴، ص ۹۸

۵- احدى، روانشناسي رشد، ص ۱۶۲

(۲) سیره معصومین

در سیره عملی معصومان موارد فراوانی از این روش عالی و اثر مطلوب آن به چشم می‌خورد که به ذکر نمونه‌ای از آن بسنده می‌شود: شخصی از اهل شام به مدینه آمد. چشمش به مردی افتاد که در کناری نشسته بود. توجهش به او جلب شد و پرسید: این مرد کیست؟ گفته شد: «حسین بن علی» بر اثر تبلیغات سوء اموی‌ها در شام علیه آل علی، دیگ خشمش به جوش آمد و با قصد قربت، بسیار به او دشنام داد.

هرچه خواست گفت و عقده دل را گشود. امام حسین(ع) بدون آن که خشم بگیرد و اظهار ناراحتی کند، نگاهی پر از مهر و عطوفت به او کرد و پس از آنکه چند آیه از قرآن^۱ (درباره حسن خلق و عفو و اغماض) قرائت کرد و به او فرمود: «ما برای هر نوع خدمت و کمک به تو آماده‌ایم.» آن‌گاه از او پرسید: «آیا از اهل شامی؟» جواب داد: «آری.» فرمود: «من با این خلق و خوی سابقه دارم و سرچشمه آن را می‌دانم.» سپس فرمود: «تو در شهر ما غریبی، اگر احتیاجی داری، حاضریم به تو کمک کنیم، در خانه خود از تو پذیرایی کنیم، تو را بپوشانیم و به تو پول بدهیم.»

مرد شامی که منتظر عکس‌العمل شدیدی غیر از این بود، چنان منقلب شد که گفت: «آرزو داشتم در آن وقت، زمین شکافته می‌شد و به زمین فرو می‌رفتم. تا آن ساعت برای من در روی زمین، کسی از حسین و پدرش مبعوض‌تر نبود، و از آن ساعت بر عکس، کسی نزد من از او و پدرش محبوب‌تر نیست.»^۲

(۳) محبوبیت

از آثار مثبت مدارا و عفو با مردم، کسب محبوبیت در میان آنان است؛ چرا که درگیری با جاهلان، آدمی را در نظر مردم پست و بی‌ارزش می‌سازد. در مقابل، بردباری و بزرگواری، به او شخصیت و بزرگی می‌بخشد؛ از این رو، امام صادق می‌فرماید: «اگر می‌خواهی گرامی و محترم باشی، نرمخو باش و اگر می‌خواهی خوار و ذلیل گردی، خشونت روا دار.»^۳

(۴) امنیت

در جامعه، افرادی هستند که بر اثر نادانی یا غرض‌ورزی، پیوسته آزار و اذیت دیگران را موجب می‌شوند. برخورد متقابل با این‌گونه افراد، غالباً اثر معکوس دارد و بر لجاجت و خشونت آنان می‌افزاید، در حالی که تحمل و

۱- سوره مبارکه اعراف، آیات ۱۹۹ تا ۲۰۲

۲- قمی، منازل‌الآخره، ص ۲۰۷

۳- کلینی، اصول کافی، ج ۱، ص ۲۶

مدارا، تنها راه در امان ماندن از شر آنان است. امام حسن عسکری (ع) در این باره می‌فرمایند: «همانا مدارا با دشمنان خدا، از بهترین نوع صدقه انسان بر خود و برادرانش است.»^۱

روزی رسول خدا (ص) در منزل بود. عبدالله بن ابی سرکرده که منافقان مدینه در عصر پیامبر اکرم (ص) بود اجازه ورود خواست، پیامبر (ص) فرمود: «بد برادری برای خویشاوندان است! بگویند وارد شود.» وقتی وارد شد، حضرت او را با احترام نشاند و با او خوشرویی کرد.

پس از رفتن او عایشه پرسید: «ای رسول خدا! ابتدا درباره او، آن سخن را گفتی (که بد برادری است) ولی در برابر او خوشرویی کردی؟» حضرت فرمود: «ای عایشه! همانا بدترین مردم نزد خدا در روز قیامت کسی است که برای در امان ماندن از شرش، او را اکرام کنند.»^۲

بدین‌سان، بهترین شیوه برخورد با این‌گونه افراد، نادیده گرفتن جسارت آنان و بی‌اعتنایی توأم با بزرگواری ایشان است؛ چنان که امیرمؤمنان (ع) می‌فرماید: «هیچ چیز مانند سکوت نمی‌تواند احمق را کیفر دهد.»^۳

۵) جذب افراد به دین

به یقین، مدارا و خوش‌خُلقی پیامبر بزرگوار اسلام (ص)، اولیای دین و توده مسلمانان در طول تاریخ، مهم‌ترین عوامل گسترش اسلام و جذب مردم به دینداری بوده است. روزی که پیامبر اکرم (ص) بر مشرکان مکه همانان که سال‌ها به آزار و شکنجه مسلمانان پرداخته و آنان را از خانه و کاشانه خود بیرون کرده بودند پیروز شد، با بیان محبت‌آمیز فرمان عفو عمومی را صادر فرمود.^۴ نتیجه این عفو کریمانه، گرویدن دسته دسته مردم به اسلام بود: «و رأیت الناس یدخلون فی دین الله أفواجاً؛ و ببینی که مردم، گروه‌گروه به دین خدا وارد می‌شوند.»^۵

از این رو، قرآن کریم، نرم‌خویی و خوش‌خُلقی پیامبر اکرم (ص) را رحمتی از جانب پروردگار می‌داند که باعث گرایش مردم به ایشان می‌شد: «فبما رحمة من الله لنت لهم و لو كنت فظاً غليظ القلب لانفضوا من حولك فاعف عنهم و استغفر لهم...؛ در پرتو رحمت و لطف پروردگار، در برابر آن‌ها نرم (و مهربان) شدی و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو پراکنده می‌شدند؛ بنابراین، آن‌ها را عفو کن و برای آن‌ها آمرزش طلب کن...»^۶

۱- همان، ج ۳، ص ۱۸۸

۲- مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۴۰۱

۳- قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱۵، ص ۳۶۲

۴- بلاذری، فتوح البلدان، ج ۱، ص ۴۷

۵- سوره مبارکه نصر، آیه ۲

۶- سوره مبارکه آل عمران، آیه ۱۵۹

به طور کلی، یکی از اهداف بلند اسلام در ترغیب بیشتر مردم، مدارا با مخالفان و زمینه‌سازی برای جذب آنان به دین است. امام صادق (ع) در این باره می‌فرمایند: «مؤمنان باید با مخالفان به مدارا سخن بگویند تا به ایمان جذب شوند.»^۱

با وجود این، به همان اندازه که خوش‌خلقی و مدارای دینداران در طول تاریخ، گسترش دینداری در میان بشریت را در پی داشته، توسل به زور و خشونت، به‌ویژه از سوی پیروان مسیحیت تحریف‌شده، اسباب دین‌گریزی و گرایش به مادیگری را فراهم کرده است.

^۱ - مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۴۰۱

نتیجه‌گیری

مقاله‌ایی که مورد مطالعه قرار گرفت در رابطه با تاثیر عفو و گذشت بر سلامت خانواده و اجتماع به تحقیق و پژوهش پرداخته است، از مهم نتایجی که این پژوهش به آن رسید این است که عفو و گذشت بر تربیت تاثیر بسزایی دارد؛ زیرا روحیه کودکان نرم و لطیف است و به سرعت خدشه‌دار می‌شود لذا لازم است که والدین در برخورد با اشتباهات آنان عفو و گذشت را سر لوحه کار خود قرار دهند، از طرفی دیگر عفو، گذشت و مدارا کردن با دیگران نه تنها سلامت خانواده را به دنبال دارد بلکه سلامت اجتماع را نیز تامین می‌کند زیرا وقتی افراد یک خانواده در برخورد با یکدیگر مدارا کنند و نسبت به اشتباهات همدیگر چشم پوشی انجام دهند؛ خانواده به آرامش و ثبات می‌رسد در نتیجه آرامش خانواده موجب ایجاد یک جامعه آرام می‌شود. همچنین آموزش گناهان و افزایش ایمان، صفا، صمیمیت و سرافرازی، تهذیب نفس، زدودن کینه، فزونی عزت، طول عمر را می‌توان از آثار عفو و گذشت بر خانواده دانست. از سمتی دیگر خانواده سالم جامعه سالم را به دنبال دارد لذا اموری مانند تبدیل دشمنی به دوستی، سیره معصومین، محبوبیت، امنیت، جذب افراد به دین را می‌توان از آثار عفو بر سلامت اجتماع برشمرد.

منابع و ماخذ

* قرآن کریم

- ۱) احدی، حسین، روانشناسی رشد، قم: انتشارات بخشایش، چاپ ششم، ۱۳۹۷
- ۲) امینی، ابراهیم، آیین تربیت، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۱
- ۳) بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، تهران: انتشارات ماهریس، چاپ سوم، ۱۳۹۹
- ۴) تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، قم: انتشارات دارالحديث، چاپ هشتم، ۱۳۹۵
- ۵) حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ نهم، ۱۳۷۸
- ۶) شاملو، سعید، بهداشت روانی، تهران: انتشارات رشد، چاپ دهم، ۱۳۷۰
- ۷) شیخ صدوق، محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ هفتم، ۱۳۸۷
- ۸) طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ اول، ۱۳۶۷
- ۹) عروسی حویزی، عبدعلی، تفسیر نورالثقلین، قم: انتشارات دارالتفسیر، چاپ دوم، ۱۳۸۳
- ۱۰) عظیمی، سیروس، روانشناسی کودک، تهران: انتشارات صفار، چاپ هفتم، ۱۳۷۳
- ۱۱) فلسفی، محمد تقی، کودک از نظر وراثت و تربیت، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۸۷
- ۱۲) فیض کاشانی، ملامحسن، محجه البیضاء، تهران: انتشارات فرهوش، چاپ اول، ۱۳۹۶
- ۱۳) قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لاحکام القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ دوم، ۱۳۶۸
- ۱۴) قریشی، باقر، خانواده در اسلام، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۸۹
- ۱۵) قمی، عباس، منازل الاخره، تهران: انتشارات جهان آرا، چاپ هفتم، ۱۳۹۱
- ۱۶) کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تهران: انتشارات دارالثقلین، چاپ سوم، ۱۳۹۲
- ۱۷) متقی هندی، علاءالدین، کنز العمال، بیروت: موسسه الرساله، چاپ اول، ۱۴۰۹
- ۱۸) مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۸۴
- ۱۹) مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ سیزدهم، ۱۳۷۳
- ۲۰) نوری، حسین، مستدرک الوسائل، قم: انتشارات آل البیت، ۱۴۰۸